

† RUSZOLY JÓZSEF*

Rendiség és népképviselet

*A német tartománygyűlési választójog fejlődéstörténetéből, 1815–1848
(rövid foglalat)*

Nagy Ferencnek a német tudományosság jegyében.

I.

I. Az állam- és jogtörténet / alkotmány- és jogtörténet tudományának feladata az állam- és jogintézmények keletkezése, fejlődése és megszűnése egyetemes és hazai történetének feltárása. Így már a történeti materialista állam- és jogtörténetírásunknak is egyik fő területe a polgári korszak intézményeinek sokoldalú kutatása és bemutatása volt. Az eredmények különösen a tág értelemben vett közjogtörténet – alkotmánytörténet és közigazgatástörténet – körében jelentősek, bár figyelemre méltó művek születtek más téren is. Alkotó kutatóként annak idején azt a célt tűztem magam elé, hogy az állam- és jogtörténetírásnak a választási rendszer, valamint a parlamenti intézmények kutatása terén elért eredményeit gazdagítva feldolgozzam a Német Szövetség tagállamainak képviseleti rendszerét 1815-től, a szövetség megalapításától az 1848-i forradalomig, azaz a „német reformkor”, a *Vormärz* időszakában.

E téma egyetemes állam- és jogtörténeti jellegű volt ugyan, ám nem nélkülözte a magyar vonatkozásokat sem. Bevallott célom: az összehasonlítás. Azért kutattam és dolgoztam föl é német (és osztrák) témát, mivel általa összehasonlító anyagot reméltem a hazai országgyűlési (és helyhatósági) népképviselet kezdeteinek jobb megértéséhez; azaz a nem titkolt szándékkal, hogy eredményeim summáját „visszacsatolva” a német nyelvterület tudományosságába, kimutassam: a mi hazai intézményeink egyívásúak a szomszédságéval, s nem is maradtak el azétól, legalábbis a kezdetekkor (1848: V. tc.) nem. Azt kívántam tüzetesen megismerni, hogy miből is táplálkozott az a német „professzori” liberalizmus, amely – főként a Rotteck és Welcker által kiadott *Staatslexikon* révén – a magyar reformerekre is hatással volt.

* professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem

2. A témának nem csupán a hazai földolgozása hiányzott, de a német nyelvterület tudományossága is csak részletmunkákat tudott fölmutatni, az átfogó, a köztörténeti, az intézménytörténeti és az eszmetörténeti vonatkozásokat egyaránt tartalmazó monográfia azóta is várat magára. A hazai hiány még csak érthető, a külhoni azonban magyarázatra szorul. A lehetséges okok közül kettő: 1. ez az átmeneti kor a választójoggal s a kapcsolódó intézményekkel foglalkozó kutatók számára csupán *bevezetés* a kibontakozást hozó 1848/49-i forradalmi fejlődéshez és az azt követő korszakokhoz; 2. a jogtörténészek többsége a 18. század végéig tartó 'feudális' (rendi, illetve abszolutista) korról foglalkozván, e téma a kutatás a köz- és alkotmánytörténészek föladata lett, ők viszont – tisztelet a kivételnek – nem fektettek súlyt az intézménytörténet részleteire, pedig ezek nélkül hiányoznak az alapok a további fejlődéshez is. A művek sokasága ellenére egyelőre nincsenek igazi, levéltári forrásokat is föltáró átfogó földolgozások.

Magyar kutató ezeket természetesen nem pótolhatja; ideje sem volna rá, s végül is ez a tudomány ottani művelőinek a feladata. Kérdés – munkámmal már megválaszolt, tehát költői kérdés –, hogy kell-e, szabad-e a források teljességét föltáró alapkutatások hiányában egyáltalán megkísérelni a meglévő, egyenetlen kutatások összegezését, szintetizálását. Kell is, szabad is. Még annak a veszélyét is vállalva, hogy az eredmény egyik-másik részét, miként minden hasonló témában, a remélt újabb részletkutatások árnyalhatják. Ha ugyanis a hazai kutató a külhoni pályatársak újabb és újabb eredményeire várna, akkor alig volna olyan polgári kori egyetemes állam- és jogtörténeti téma, amelyhez – akárcsak a hazai intézményekkel való összehasonlítás céljából is – egyáltalán hozzá lehetne nyúlni.

A forrásművekből egybeállított, távolról sem teljes Bibliográfia¹ a bizonyosság rá, hogy mindezek ellenére volt mihez nyúlni, volt mire alapítani ezt a szándékom szerint eseménytörténetet, intézménytörténetet, sőt érintőleg az eszmetörténetet is átfogó értekezést.

A jelesebb művek között is elsőnek említtem Georg Meyer *Das parlamentarische Wahlrecht* (1901) c. enciklopédikus munkáját, amely a későbbi hasonló vállalkozásokkal ellentétben (Braunias, 1932; Sterberger, 1969) még nagy hangsúlyt helyezett a „március előttre” mind az országok és tartományok külön-külön való, mind az intézmények összehasonlító bemutatása körében. Vitatható és vitatott értékítéletei, bizonyos fókú konzervatív szemlélete ellenére is megkönnyíti minden polgári kori német alkotmányjogi intézmény kutatását, így képviseleti rendszerét is, Ernst Rudolf Huber hétköznapi német alkotmánytörténete (*Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, 1957–1981), melyhez három dokumentumkötet is tartozik (1961–1966). Nem csupán a köz- és eszmetörténészek hivatkoznak szívesen Hartwig Brandt *Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz* (1969) c. monográfiájára, amely – mint alcíme elgázít – a témáról való politikai gondolkodást foglalja össze a monarchikus elv befolyási terében, magyarul: elsősorban ideológiatörténeti jellegű. Egy évtizednyi lemaradással követte esemény- és intézménytörténeti párja, Peter Michael Ehrle *Volksvertretung im Vormärz* (1979) c. értekezése, amely az egykorú források és a későbbi szakirodalom eredményeit összegezi, az előbbinél mérsékeltebb gondolati tartalommal, ám mint forrásanyag, mint minden további kutatás kiinduló pontja – a Brandtéval együtt – mellőzhetetlen.

3. Brandt és Ehrle művei már címükkel is kiegészítik egymást; az előbbi még rendi

¹ A részletes lábjegyzeteket – a téma sommás kifejtése folytán – mellőzöm. A szakirodalom legfontosabb tételeit a csatolt Bibliográfiám 1. sorozatában adom meg.

képviselőre (*landständige Repräsentation*), az utóbbi pedig már a népképviselőre (*Volksvertretung*) utal. Noha – mint a részletesebb vizsgálatból kitűnik – nincs értelme a szavakon, a több értelmű fogalmakon lovagolni, e *kettősség* valóságos társadalmi-történeti talajon nyugszik. A korszakban – tartományonként más-más arányban és súlyllyal – együtt érvényesült az (ó)rendiség és az akkor még rendiségnek is nevezett korai népképviselő. Az ezáltal fölvetődő kérdések, mindenekelőtt az *intézményi kontinuitás* kutatása nem új keletű; a rendiséggel való foglalkozás, a rendi dualizmus elméletének kifejlesztése – és a középkorba való visszavetítése – éppen ekkor, a 19. század első felében vette kezdetét. A folytonosság kimunkálása természetesen a 'feudális' (ó)rendi köröknek kedvezvén, a polgári liberálisok modern szemlélettel csökkenteni törekedtek jelentőségét. Talán ebből is következik, hogy a polgári kor tételes jogászai szerzői, nemkülönben alkotmánytörténeti írói inkább feledtetni, mintsem kiemelni törekedtek a képviselői intézmények 'feudális' rendi eredőit. Pedig 1848/49-cel ezek a tagállamokban egyáltalán nem szűntek meg, számos helyütt a századfordulóig, sőt egészen az 1918. évi polgári demokratikus forradalomig érvényesültek. (Mecklenburg a szélsőséges eset, ahol 1918-ig a 18. században rögzített órendi intézmények maradtak életben.)

Nem annyira az 1848 utáni polgári korról, hanem az 1789 előtti 'feudális' korról foglalkozó történészek s intézménytörténészek részéről merült föl a 20. század utolsó harmadában a parlamenti képviselői intézmények történetében rejlő *folytonosság*, *folyamatosság* kutatása. Anglia (Nagy-Britannia) esetén ez kézenfekvő, ott ugyanis alig lehet évszamszerűen megmondani, hogy meddig volt még 'feudális' s miután lett már polgári a parlament, hiszen az intézménytörténeti fordulópontnak tekintett nagy *reformbill* (1832) mélyen benne van már a polgári korban. Hasonló a helyzet a svéd törvényhozó testülettel, nemkülönben a magyar országgyűléssel, amint azt Csizmadia Andor, Révész László, Bónis György, Pecze Ferenc és mások egymást erősítve kimutatták. Nemi intézményi folytonosság még Franciaországban is igazolható, legalábbis a részleteket illetően, miként a német Gerhard Schmitt *Repräsentation und Revolution* c. művében (1969) bemutatta. Ha a klasszikus polgári forradalom hazájában ez lehetséges volt, még inkább kézenfekvő a Közép- és Kelet-Európára egyaránt kiterjedő Német Szövetség tartományaiban.

E felismerésből következő kutatómunka és viták megélénkülését mutatja az egymást követő rendezvények és kiadványok sora. A parlamenti intézmények történetéseit összefoglaló International Commission for Representative and Parliamentary Institutions e témakörben történt tanácskozásainak anyagát tették közkinccsé. a *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert* (1964/1969) és a *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation* (1975/1977) c. kötetek. A Darmstadtban működő Wissenschaftliche Buchgesellschaft is ez idő tájt lepte meg olvasóit a „Wege der Forschung” c., társadalomtudományi témákkal kapcsolatos régebbi, nehezen hozzáférhető tanulmányokból kiadott sorozatának két, Heinz Rausch szerkesztette gyűjteményével (*Zur Theorie und Geschichte der Repräsentation und repräsentativ Verfassung*, 1968; *Die geschichtlichen Grundlagen der modernen Volksvertretung*, 1974). Hozzájuk kapcsolható még Ernst-Wolfgang Böckenförde *Moderne deutsche Verfassungsgeschichte* (1815–1914) c. gyűjteményes kötetének (1981) néhány írása, valamint a Bonnban székelő Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien számos kiadványa; közzöttük is pl. a Gerhard A. Ritter által szerkesz-

tett *Gesellschaft, Parlament und Regierung* c. kötet (1974), Hans Boldt elmélettörténeti jellegű habilitációs írása (*Deutsche Staatslehre im Vormärz*, 1975), valamint egy nagyvonalú kézikönyvsorozat első darabja, Manfred Botzenhart *Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848–1850* (1977) c. műve.

Az osztrák történetírás nem dicsekedhet saját, egyszerre intézmény- és eszmetörténeti művekkel. Nem lett folytatása az NDK-ban Gerhard Schilfert *Sieg und Niederlage des demokratischen Wahlrechts in der deutschen Revolution 1848/49* c. alapos, bár szorosan vett témánkat éppen csak érintő könyvének (1952) sem.

Bizonyságul ennyi is elég: a 19. század első felének képviseletértörténete sokak által érintett, ám még ki nem merített téma a német tudományosságban, s mint ilyen alkalmat kínál az eddigi eredmények összegezéséhez és az összehasonlításhoz az egyetemes állam- és jogtörténet magyar művelője számára is.

Előbb a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD), majd a Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) ösztöndíjasaként Mannheimben és Heidelbergben (1970/71, 1981), valamint közben államközi kulturális csere keretében a lipcsei Deutsche Büchereien (1979) folytattam kutatásokat a német és osztrák választójog-történet hosszabb, 1918-ig terjedő időszakára vonatkozóan. A kint gyűjtött anyagot Szegeden és Miskolcon kötött „állami megbízásos szerződések” (ÁMSZ) keretében, a „Kutatások a közép-európai alkotmány- és közigazgatástörténet körében, különös tekintettel a magyarországi fejlődésre” című projektumban kiegészítvén láthattam hozzá részbeni földolgozásához. Éppen az *intézményi folytonosság* volt az a kérdés, amely nem csupán lehetővé, hanem szükségessé tette a gyűjtött anyag ökonomikus megosztását, a német polgári képviseletértörténet kezdeteire való szűkítését, ahonnan egyébként a fejlődés szála később tovább gombolyítható, s a kitűzött földadat: a magyar fejlődés közép-európai hátterével együtt megírható.²

II.

I. Az előzőekben részben a kutatás mikéntjére is válaszoltam. Sem az anyag mennyisége, sem a külföldön – vagy éppen a budapesti nagy könyvtárakban – tölthető kutatási idő nem tette lehetővé a hagyományos („cédulázó”) anyaggyűjtést, amely helyett inkább a repográfia nyújtotta lehetőségeket használtam ki, miért is a földolgozás során kellett elvégezni olyan mellékfeladatokat (mutatózás, stb.), amelyek bizonyos nehézségekkel jártak.

Ezen egyetemes jellegű kutatások során teljességre nem törekedtem. A példálózóan felsorolt alapl munkákon kívül elsősorban az intézmény- és eszmetörténeti földolgozásokat igyekeztem föltárni; különösen az újabbakat. Természetesen gondot fordítottam az egykorú összefoglaló művek kutatására is, a részletekben azonban egyik téren sem merülhettem el. Tudatában voltam annak, hogy a külhoni kutatók részletfeladatait úgysem végezhetem

² Munkám közép-európai témaköreit illető bőséges német és osztrák föltárásaim (1848–1918) – más, jórészt magyar vonatkozású, teljességre törekvő kutatásaim miatt – monografikusan máig földolgozatlanok maradtak. Egyedül könyvként is közreadott egyetemi előadásaimban hasznosítottam azok javát. Vö. RUSZOLY JÓZSEF: *Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok*. Püski, Budapest, 2005. Különösen: 312–377. pp. [A német alkotmányfejlődés (1806–1933), 312–377. pp. Az Osztrák Császárság alkotmányfejlődése (1804–1918), 378–396. pp.]

el. Ez egyébként nem is lehet egy magyar kutató földadata, aki e körben az egyetemes állam- és jogtörténet jellegéből folyóan összegező és összehasonlító munkára hivatott.

2. A források és e módszer meghatározta eredmények *újdomsága* természetesen viszonylagos. A hazai tudományunk számára az anyag és a belőle levont következtetések javarészt újak, mivel tananyagokon túl aligha végzett valaki is e téren kutatásokat. Azzal persze, hogy a vonatkozó külföldi irodalomban talán kevésbé tájékozott magyar olvasónak (majdnem) minden novum, eredményeim még nélkülözhetnék a valódi újdomságot, különösen a német nyelvterület kutatói számára. Szeretném remélni, hogy ha tényanyagokban nem is, hiszen tőlük veszem azokat, egy-egy, nem is lényegtelen összefüggés, nemkülönben a hazai kapcsolódások tekintetében, s leginkább a nagy kérdés: az (ó)rendiség és a polgári népképviselet közötti kapcsolat megítélésében valóban újat (is) tudok mondani.

Magyar jogtörténész vagyok. Nem csupán honosságom, hanem témáim okából is. S ha már-már ismerősök is számomra a badeni s a württembergi korai alkotmányosság intézményi „tájai” vagy az iparosodott Szászország sajátos, az ipart és a kereskedelmet külön is képviseltető megoldásai, a németföldi könyvtárak jó kutatói lehetőségei, szívesebben dolgozom az OL-ban,³ s az ott a teljesség igényével gyűjtött levéltári anyaggal is szívesebben támasztom alá eredményeimet.

A másoktól, javarészt szükségképpen kisebb-nagyobb német földolgozásokból merített anyag egyetemes állam- és jogtörténeti szintetizálása a témakörök természetétől függően más-más megoldást követelt. Művemben esemény-, intézmény- és elmélettörténeti témák váltják egymást.

III.

I. Eredményeim összefoglalását munkám témakörök szerinti *szerkezeti* bemutatásával kezdem.

Elöljáróban a magyar példából, az 1848: V. tc. által kicsiny részben mégis megőrzött régi (’feudális’, rendi) elemekből, a nemesi választójogból és a törvényhatóságok szerzett jogait elismerő mandátumfelosztásból folyó aránytalan választókerületi beosztásból kiindulva az előbb már érintett *intézményi folytonosságnak* a korai német választójogi (képviselési) rendszerben való vizsgálatát tűztem ki célomul, utalva az újabb szakirodalom ezzel kapcsolatos megközelítéseire.

A rendi képviselet a Német-Római Birodalomban. A rendiség vitatott fogalmának érintése nyomán a rendi gyűlések összetételével foglalkozom, az újabb kutatások nyomán különös hangsúlyt helyezve az eddigi ismereteinkhez képest nagyobb jelentőségű paraszti rendiségre. Néhány, a későbbiek szempontjából is fontos tartomány (tagállam): Poroszország, Ausztria, Bajorország és Württemberg rendi képviselési intézményeinek a 17–18. századi fejlődését mutatom be, tehát azt az időszakot, amelyhez képest a 19.

³ Kutatói korosztályom csak OL-ként szokta volt emlegetni a Budapest, Bécsi kapu téri palotát, korábbi hivatalos nevén a Magyar Országos Levéltárat (MOL). Ennek ez idő szerinti megjelölése: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL).

század eleji képviselet folytonossága kapcsolható.

A Német Szövetség és a tagállami alkotmányok. Érintvén a Német-Római Birodalom fölbomlását követő Rajnai Szövetség (1806–1814) rendszerét is, a német tartományok (tagállamok) részvételével a bécsi kongresszuson (1814/15) létrehozott államszövetséggel foglalkozom, különös tekintettel annak 1815. évi alapokmányára (alkotmányára), amely 13. cikkelyében – ha enyhe fogalmazásban is – előírta: a szövetség valamennyi tagállamában „országrendi alkotmány” (*landständische Verfassung*) lesz. E bizonytalan, főként a Metternich által képviselt osztrák fenntartásokat tükröző cikkelyt a karlsbadi külügyminiszteri konferencián (1819) ugyan nem sikerült a Gentz-Metternich-féle értelmezés szerint a feudális eredetű őrendiségre szűkíteni, az azt követő bécsi végzemények (1820) a monarchikus elv (*monarchischer Prinzip*) kodifikálásával mégis csökkentették az inkább polgári jellegű, újrendi alkotmányosság további esélyeit.

Alkotmányozás a közép- és kisállamok »harmadik Németországában«. A szövetségi alapokmány 13. cikkelye alapján létrehozott alkotmányokkal behatóbban foglalkozom, különös tekintettel lényegükre, a bevezetett „rendi” képviseleti intézményekre. Német földön az alkotmányozás két hullámban zajlott le. Az elsőben, mintegy példaadásként, létrejöttek a francia és angol hatást is tükröző délnémet alaptörvények: a bajor (1818), a badeni (1818), a württembergi (1819) és a hessen-darmstadti (1820); miközben másutt – Közép- és Észak-Németországban –, ha születtek is új alkotmányok, azok inkább őrendi jellegűek voltak, kivéve néhány kis államét, így Sachsen-Weimar-Eisenach-ét (1816), ahol – ha meg is maradt a parasztsággal kibővített őrendi rendszerű, ám egykamarás képviselet – polgári elemek is hatalomra kerültek. Ez utóbbi területeken az 1830. évi francia forradalmat követő társadalmi nyugtalanság váltotta ki az alkotmányozás második hullámát, amelyben ugyancsak jelentős alaptörvények, köztük, a kurhesseni (1831) és a szász (1831) alkotmányok jöttek létre, nem lépven túl a délnémet korai alkotmányosság keretein, ám mégis új vonásokkal gazdagítva a liberalizmus németországi intézményeit. Így pl. Hessen-Kassel (Kurhessen) törvényhozó testülete egykamarás lett, kúriák nélkül, Szászországban pedig az ipar és kereskedelem mint olyan külön képviseletet nyert.

A mulasztó nagyhatalmak: Poroszország és Ausztria képviseleti rendszere. Előbb csupán a provinciagyűlésekig eljutó porosz reformtörekvésekkel, majd a szinte mozduatlan osztrák „fejlődéssel” foglalkozom. Az alulról fölfelé épülő, a városi, községi szinttől a kerületen, majd a résztartományokon (provinciákon) át az országos („nemzeti”) szintig eljutó képviselet a Stein és Hardenberg nevéhez fűződő porosz társadalmi- és államszervezeti reformok csúcsát jelenthette volna. A föltételes módon való fogalmazás használata történetileg azért indokolt, mert végül is a reformoknak e megkoronázása, az országgyűlés (*Versammlung der Landesrepräsentanten*) többszöri (1810, 1815, 1820) királyi ígéret ellenére nem jöhetett létre. A személyi ellentétektől megosztott reformpárt (*Reformpartei*) vereséget szenvedett a régi abszolutista bürokrácia és bizonyos őrendi elemekre épülő reakciós párttól (*Kronprinzenpartei*), melynek „sikerét” az idők változása, az Európában, benne a Német Szövetségben is eluralkodó társadalmi-politikai reakció: Karlsbad szelleme és személy szerint Metternich befolyása is elősegítette. A nagy tervekből végül is csupán résztartomány-gyűlések (*Provinzialstände*) jöttek léte az 1823/24. évi szabályozások nyomán, javarészt pusztán tanácsadó hatáskörrel. A nemzeti képviseletet igénylő polgárság mozgalmi hatására – ezek egyik súlypontja a *Rheinprovinzban* volt – 1842-ben a nyolc provinciagyűlés egyesített bizottságai

(*Vereinigte Ausschüsse*), majd 1847-ben ezek valamennyi tagját tömörítő egyesített tartománygyűlés (*Vereinigter Landtag*) néven döntéshozó jogkörrel nem bíró pseudo-parlamentáris testületek jöttek létre. Ezek sem pótolhatták a megígért nemzeti képviselést, amely végül is az 1848/49-i alkotmányozás során jöhetett csak létre, s ez is a porosz társadalmi-politikai viszonyok által meghatározott alakban, a „háromosztályos választójog” (*Dreiklassenwahlrecht*) alapján létrehozott képviselőházban nyerte el 1918-ig főnnálló alakját. Ennek az adófizetésre épülő – lényegileg a francia fejlődéstől befolyásolt – képviselési rendszernek az „ösét” a rajnai községi rendtartás (1845) vezette be.

Ausztriában mi sem változott a 18. század végéhez képest. A részben megújított tartománygyűlések teljesen az abszolút uralkodó függvényei maradtak. Metternich államában a liberális eszmék is késve, csak az 1840-es években kaptak lábra. A (polgári) képviselés bevezetését itt egy sajátos jelenség: kezdődő nemzeti-nemzetiségi mozgalmak is gátolták; nem csupán e korszakban, hanem később is.

A tartománygyűlések szerkezete és társadalmi összetétele. E témakör a kétkamarás és az egykamarás rendszerű tartományi gyűlésekre terjed ki, érintvén a „nemzeti” összképviselésnek (*Gesamtrepräsentation*) s a képviselői utasításmentességnek – a szabad mandátumnak – az alkotmányokban lecsapódott kétségtelenül polgári elveit éppúgy, mint az örendiség velük szemben érvényesíthető, megmaradt rekvizitumát a különvélemény-alkotásnak (*Separatvotum; itio in partes*) a porosz provinciagyűlésekben meglévő intézményét.

A több-kevesebb elkülönültséget élvező „rendek”: az egykor önálló birodalmi „főurak” (*Standesherrn*), a nemes- vagy lovagbirtokosok (*Rittergrundbesitzer*), a polgárság (*Bürgerstand*) és a szabad (felszabadított) parasztság (*Bauerstand*) mellett itt nyernek bemutatást az első kamarákban is résztvevő uralkodóházi családtagok, a tartományurak által élethossziglan vagy örökletesen kinevezett tagok, az egykori prelátusi rendi (*Prälaten*) helyébe lépő, ám jelentőségében mögötte messze elmaradó egyházi képviselők, az egyre inkább az értelmiséget (*Gelehrtenstand*) megtestesítő egyetemi képviselés, valamint a kereskedelem és az ipar említett, elsősorban szászországi képviselése.

Az anyagi választójog és hatása a választóközönség, valamint a kamarák összetételére. Súlyponti témakör: itt nyernek tárgyalást az aktív és passzív választójog általános föltételei [férfi nem, 25., ill. 30. életév, keresztyén hit, állampolgárság (*deutsche Geburt*), domicílium, önállóság (*Selbständigkeit*), feddhetetlenség (*Unbescholtenheit*) és a különös, „rendenként” is eltérő cenzusok: a birtok (*Besitz*), az adó (*Steuer*) és a jövedelem (*Einkommen*)].

Választási statisztika híján és a kutatások jelen állása szerint csak részeredmények állnak rendelkezésre a választóközönség számarányát illetően. Így is fontos tájékozási pontokat nyújtanak az adatok. Az aktív választók Badenben és Württembergben a lakosság 15%-át, Szászországban 10%-át, Bajorországban pedig csupán 0,5%-át (!) tették ki. Összehasonlításként: ez az arány 1832 után Nagy-Britanniában 7,1%, Belgiumban 1,7%, Magyarországon pedig az 1848: V. tc. nyomán – kutatásaim szerint – 6,5% volt. Az olyan általános férfi választójog, amilyent pl. 1848-ban alkotmányába iktatott Franciaország és a frankfurti parlament is bevezetni szándékozott, a lakosságnak kb. 23%-át részesítette e „legszebb politikai jogban”.

E viszonylag kedvező képet lerontják a passzív választójog általában aránytalanul magas, olykor a legtöbb adót fizetőket (*Höchstbesteuerten*) előnyben részesítő föltételei.

Többnyire közvetett választási rendszerről lévén szó, ez fokozatosan korlátozta az elektorrá (*Wahlmann*) és a képviselővé (*Abgeordneter*) választható személyek körét, ami oda vezetett, hogy a második kamarák (képviseletházak) javarészt helyi és állami tisztviselőkkel összetevődő homorácior-parlamentek lettek. Alig-alig volt bennük polgár, még kevésbé paraszt.

A választási rendszer. E helyütt a szűk értelemben vett választási rendszer elemeit: a választási szervezet és eljárás intézményeit veszem sorra: a jobbára *közvetett* választást, a helyi közigazgatási területekhez igazodó, ám a rendiséggel is összhangba hozott választókerületi beosztást (ez azonban csak Badenben és Württembergben – *Städte und Ämter!* – tisztán területiális jellegű), s az állami hivatalnokok által uralt választási szervezetet, amely a többnyire *szóban és nyíltan* lezajló voksolást és az abszolút vagy a relatív többségen nyugvó eredménymegállapítást foglalja magában.

A közhivatalnokok kamarai tagságával kapcsolatos összeférhetetlenségi kérdések. Itt a német tartománygyűlésekben nagy szerepet játszó állami, önkormányzati, egyházi tisztségviselők, valamint egyetemi tanárok képviselőségét korlátozó intézményekkel foglalkozom. E „közhivatalnokok” a kamarákba belépve – különösen a délnémet államokban – az ellenzékét erősítették. Mivel hivataluktól való távollétük helyettesítést igényelt, a kormányok ezt ürügyként fölhasználva, gyakran ennek nehézsége címén tagadták meg a képviselőiségükhöz szükséges szabadság megadását (*Urlaubsbewilligungsrecht*). Az 1830–40-es évek liberálisai a kormányok e visszaélésekre csábító jogának korlátozásáért léptek föl.

A tartománygyűlési képviselet eszmétörténetéből. Bár döntően intézménytörténetet írtam, vázlatosan megtárgyaltam a témával foglalkozó publicista és tudós szerzők nézeteit, irányzatoként és korszakokként. A korszakhatár itt is a karlsbadi konferencia (1819). A fő irányzatokat Hartwig Brandt kategorizálását figyelembe véve a konzervatív, a liberális, a demokrata és a reformabszolutista szerzők alkotják.

2. Eredményeimet illetően, annak előre bocsátásával, hogy az újdonság a társadalomtudományok e szakában, tehát az egyetemes állam- és jogtörténetben viszonylagos, s mást jelent a hazai tudományosság és a vizsgált állam (államok) kutatói számára, e helyütt munkám azon *csomópontjait* emelem ki, amelyek több-kevésbé mindkét terület számára tartalmaznak novumot, legalábbis újabb kutatásokra, továbbgondolásra, esetleg vitára késztető megállapítást. A vázolt szerkezet szerint haladva a következő gondolat-köröket emelem ki.

a) A feudalizmus meghatározott időszakában, a 12–15. században föllépő rendiség, mint társadalmi- és alkotmánytörténeti jelenség nem zárja ki, sőt föltételezi az inkább gazdasági jellegű osztályok létét, az osztályfogalommal mégsem azonosítható. Nem fedik tehát, hanem átfedik egymást, vannak közös és eltérő elemeik is.⁴

A rendek így a feudalizmus meghatározott szakaszában, Európa-szerte a középkor végén, kialakult, általában azonos vagy hasonló vagyoni (osztály- vagy réteg-) helyzetű személyek lazább vagy szorosabb kapcsolatra épülő olyan csoportjai voltak, amelyeket

⁴ A téma középkori hazai vonatkozásain túl a korábbi egyetemes szakirodalmat is értékelését adja: BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Balogh Elemér. Osiris, Budapest, 2003., különösen 49–62. pp.

kiváltságaik, foglalkozásaik, eszméik, törekvéseik kapcsoltak össze. A kiváltságok fontos részének tekinthető a rendi gyűléseken való részvételi – ülési és döntéshozatali – jog, amelyet egyébként talán helyesebb egyetlen szóval: képviseletnek (*representatio*) hívni; ez tudvalevően átfogóbb, hiszen nem csupán az „országos” (tartományi, birodalmi), hanem a „helyi” (grófsági, megyei, kerületi) képviseletet, önkormányzatot magában foglalta.

b) Noha a rendi gyűléseken döntő szerepet játszott az egyetlen vagy több szervezeti egységben (kúriában, kamarában) ülésező, tanácskozó és határozó nemesség (a német Landtagokban: *Herren und Ritter*), amely mellett az „egyháziak” (*Prälaten*) helyzete a reformáció nyomán megrendült; a városok (*Städte und Märkte*) állása általában eleve gyöngébb volt, a szabad parasztság képviselte (Tirol: *Täler und Gerichte*) pedig csak meghatározott territóriumokra korlátozódott. Az újabb kutatások fényében az utóbbi – tehát a városi polgári és a (személyében) szabad paraszti *gemeiner Mann*-t illető – képviselet sokkal jelentősebb, területileg kiterjedtebb és súlyában is nagyobb, mint azt korábbi tudományos közfelfogás vélte. Az alpesi tartományok (Tirol, Voralberg) és az Észak-tenger parti Ost-Friesland mellett a délnyugati sváb és „frank” territóriumok, bennük a 19. század elején területileg megnagyobbodott Württemberg és Baden területei érdemelnek különös figyelmet. Itt – miként Württemberg példája mutatja – kettős folyamat zajlott le a 16. században: 1. a lovagság kivált a tartományi kötelékből s birodalmi renddé vált (*Reichsritterschaft*); 2. megnövekedett a városi polgárság vezető rétegének szerepe, az ő fiait képezvén a protestánsá lett „prelatusi rendet” is, s a területileg közös képviselet útján (*Städte und Ämter*) kisajátította a paraszti falvak képviseletét is. Ez az együttes polgári s paraszti képviselet a francia *harmadik rendjére* emlékeztet. Nem véletlen, hogy éppen ezen a területen jöttek létre az első, polgári népképviselőre épülő alkotmányok a badeni, a württembergi és a szomszédságban a bajor meg a hesseni.

c) A brandenburgi-porosz, az osztrák és a bajor példa arra vall, hogy még azon államokban is, amelyekben a 17–18. században a fejedelmi abszolutizmus jutott uralomra, helyi (résztartományi, kerületi) szinten, vagy a rendiség jogait őrző országos bizottságok formájában – ha olykor csak formálisan is – a „nemesi” örendiség is átmentette magát a 18. század végéig, sőt a 19. század elejéig.

d) A két szinten: birodalmi/szövetségi és tartományi/tagállami síkon vizsgált fejlődés a 19. század eleji (*Vormärz-beli*) események és eredmények egyszerre való szemléletét is megnehezíti. Itt utalok arra, hogy a „harmadik Németország”-ot alkotó tartományok (tagállamok) vívmányai vagy éppen elmaradásuk jelei a belső társadalmi-politikai tényezők mellett külpolitikai helyzetükkel is magyarázhatók. A francia forradalmi és különösen a bonapartista befolyás a Rheinbund területén, a *Charte Constitutionnelle* (1814) hatása és az angol példa ereje (különösen Hannoverben) mellett a két német nagyhatalom: Poroszország és Ausztria szerepe meghatározó volt. A kettejük befolyása tekintetében Karlsbad és Bécs (1819/20) a határkö. Addig a porosz reformerek alkotmányos törekvései segítették a kis- és középtartományok éledező rendjeit és a szövetségesek győzelmétől megszéppent, alkotmányozásra kész uralkodóit; utána az 1830/31-i forradalmi alkotmányozás időszakáig Metternich Ausztriája uralta a Német Szövetséget, befolyásolva még a nagy rivális, Poroszország alkotmányos fejlődését is.

A porosz reformpárt vezető egyéniségei közül is kiemelkedik Freiherr vom Stein, aki elindította a porosz társadalmi és államszervezeti megújulást, s aki száműzetésében, cári tanácsadóként, majd az orosz–porosz seregek mellett működő polgári közigazgatás

vezetőjeként személyes befolyást gyakorolt nem csupán a „szultánokra” (a Rheinbund idején hatalmukat az egykori „birodalmi nemesség” rovására megnövelt fejedelmekre), hanem igyekezett Hardenberg és különösen híve, Humboldt révén 1813/15-ben a német szövetségi alapokmány (*Bundesakte*) megszövegezésére is befolyással lenni. Itt azonban már nála nagyobb erők mozogtak, s ezek csupán egy bizonytalan fogalmazású 13. cikkül eredményeztek, osztrák befolyás szerint.

A tagállami alkotmányok s a porosz provinciagyűlési szabályzatok kibocsátásában több-kevesebb szerepet játszottak a feudális örendek mozgalmi. Megítélésük nem lehet egysíkú. A reformpárt ellen fellépő porosz provinciákbeli rendek, mindenekelőtt a lovagbirtokosok (*Rittergrundbesitzer*) megítélése akkor is negatív, ha egyes térségekben (így Wesszfáliában: Stein tanácsadása mellett) törekvéseik kedvezőbben is ítélték meg. Ezzel szemben az ó-württembergi polgári rend törekvései, amely maga mögött tudta az új-württembergi lovagságot is, eredményüket tekintve akkor is pozitívek, ha egy látszatra liberálisabb alkotmány (1815) oktrojálása ellen léptek föl a jogait – az új, polgárosult törvényhozó testület jogait! – jobban szavatoló, számos régi (őrendi) elemet megőrző újabb alkotmányért (1819).

e) A szövetségi alapokmány 13. cikkelye körül kibontakozó politikai, publicisztikai és tudományos vita: tehát az, hogy ez (ő)rendi (*/alt/ständische Verfassung*), avagy tiszta népképviselési alkotmány (*Repräsentativ-verfassung*) bevezetését írta-e elő, végül is eldöntetlen maradt. A tagállamok akkor és olyan alkotmányt „kaptak”, amikor és amilyenekre megérték a föltételeik. A déliek korábban és polgárabbat, az északiak később s kevésbé liberálisat; ámbar ez utóbbi alól Tübingiában volt kivétel, sőt a szász alkotmány (1831) sem marad el lényegesen a déliektől.

Az őrendi elemek többé-kevésbé valamennyiben föllelhetők. A polgárosulás terén legkorábban és legmesszebb jutott Baden, ahol a polgárosultabb belső viszonyok a francia hatásnak jobban utat nyitottak, akárcsak Bajorországban is.

Az elméleti – publicisztikai és tudományos – vita során a konzervatívok végül is elismerték a fönnálló és egymástól elütő, a népképviselés több-kevesebb elemét (pl. a nemzeti összképviselést, az utasításmentességet) átvevő alkotmányokat, mint ahogyan a liberálisok többsége is kénytelen-kelletlen beépítette nézeteibe a monarchikus elvet (*monarchischer Prinzip*) mint olyan rendező elvet, amely nem tette lehetővé a polgári jellegű hatalommegosztást.

f) Az újabb tudományosság, főként Hartwig Brandt műve (1969) óta, igyekszik a maga számára elfogadható terminus technicust képezni a „rendi” (*ständisch*) történelmi fogalmából; ezeket – hangsúlyozandó a különbségeket – magam is alkalmaztam. Ezzel kapcsolatban fokozottan hangsúlyoznom kell, hogy „rend” jelensége a 19. századi első felének politikai és tudományos szóhasználatban már nem középkori, nem abszolutizmus előtti fogalmat takar. Egészen egyszerűen különjogaikkal, benne a képviseléssel is fölrüházott társadalmi csoportokat jelöl, amelyeket olykor osztályoknak is neveztek, persze nem a szó történelmi materialista értelmében. A feudalizmusból jött régi rendeket (*Altstände*), így a „nemességet” (*Standesherrn*, *Rittergrundbesitzer*), valamint az egyházi rend (*Prälaten*) örököseit nevezem – kissé talán szokatlan, ám magyaros kifejezéssel – örendeknek, míg a polgárságot és a parasztságot, noha bizonyos elemei szintén élveztek már rendiséget a feudalizmus idején is, újaknak (*Neustände*). Ez utóbbiakat Welcker még „választó rendeknek” (*Wahlstände*) nevezte, az újabb irodalom – hangsú-

lyozandó, hogy nem kiváltságolt csoportokról van szó – a „szociális rendek” (*Sozialstände*) kifejezést is használja, amit szintén elfogadhatónak tartok, nem úgy a „hivatásrendiséget” (*Berufstände*), amely – ha elő-előfordul az irodalomban – csakis későbbi, főként 20. századi konstruált fogalom visszavetítésének tekinthető.⁵

g) Az anyagi választójog köréből egyetlen elemet, az *ingatlan vagyon* jelentőségét emelem ki, amely többé-kevésbé akár önmagában, akár közvetve – adófizetés vagy jövedelem – formájában majdnem minden rendnél jelentőséggel bírt. A „nemesség” rendjei esetében megkövetelt *birtok* kétségtelen olyan *dologias szemléletet* takart, amely a feudalizmusból öröklődött át, s – főként az északi tartományokban – a polgárságra és a parasztságra is kiterjedt. Az *adófizetési census*, amely nem csupán földadót foglalhatott magában, inkább polgári, a szerzők egybehangzó véleménye szerint: francia hatást tükröz. Hangsúlyozom: még a leghaladóbb liberálisok, sőt a demokraták is elismerték e censusnem szükségességét a választói önállóság (*Selbständigkeit*) feltételeként. Nem véletlen, hogy 1848/49-ben Frankfurtban és szerte Németországban (valamint Ausztriában) ez lesz az egyik legvitatottabb kérdés. Ezen állt vagy bukott a csirájában már megjelent bér munkásság választójoga.

Többnyire közvetett választási rendszerről lévén szó a megbízottá, elektorrá, majd képviselővé való választás föltételei ebben a sorrendben súlyosbodtak. Egyáltalán: az alkotmányozók és törvényhozók a passzív választójogra – kevés kivétellel – aránytalanul nagy hangsúlyt helyeztek.

h) A választási rendszer körében az ó- és újrendiség közötti elhatároló momentumként kell figyelembe venni, hogy a választótestületek (*Wahlkollegien*) megszervezése, a választókerületek kialakítása elsősorban *rendi* (személyi, testületi) vagy döntően területiális alapon történt-e. A kettő természetesen át is fedhette egymást. Ahol ez utóbbi volt a jellemző, ahol legalább a városlakó és a falusi polgár s paraszt együtt (is) választhattak (*Städte und Ämter*) – mint Badenben és Württembergben – ott modern, francia mintájú választókerületi rendszer jött létre, s mint a konzervatív szerzők írták, „fejszámképviselés” (*Kopfzahlrepräsentation*) valósult meg. Az (ó)rendiség hagyományainak fönntartásáért kardoskodó szerzők ezt elvetették, mondván: szakít a társadalom minőségileg tagolt rendjeivel, Ezeken belül még mindig föltételeztek bizonyos szolidaritást, összetartozást. Szerintük ezzel szemben a pusztán mennyiségi szemlélet alapján összeállított választókerületek mechanikus képviselést valósítanak meg. Kritikájuk részbeni jogossága még nem másítja meg azt, hogy ekkor a polgári haladást éppen ez, a területiségen alapuló jogegyenlőség szolgálta. Különben is az a „szolidaritás”, amelyet Gneist később még a porosz adóosztálybeli választók között is föltételezett, pusztán reakciós illúzió volt már...

A *titkos* szavazás (*geheime Abstimmung*) tisztán csupán kevés helyütt érvényesült, s a haladó liberálisok erre irányuló törekvése még a későbbiekben is csupán részeredményeket hozott, egészen 1918-ig.

i) Az előbbi pontban összefoglalt fontosabb eredmények, megállapítások összességükben választ adnak arra a nagy kérdésre, hogy a német tagállamok képviselési rendszerében érvényesült-e, s ha igen, milyen mértékben a folytonosság az (ó)rendiség és az „újrendiség”: a korai népképviselés között. A kérdés első felét a historikusok általában

⁵ Nem tartom szerencsésnek jelen kormányzati rendszerünk által a szóhasználatba mintegy bevezetett (jogászai) hivatásrendiséget.

igennel válaszolják meg, az államtudományok jeles művelője, Karl Loewenstein, viszont kétségeket támaszt iránta. Magam a történeti szemléletet osztván *igennel* felelek; akkor is, ha tudván tudom – s ez már a kérdés második feléhez tartozik –, hogy tagállamoként más és más súllyal érvényesültek a hagyományos elemek.

Végül is a *Vormärz* Német Szövetségben egy olyan vegyes politikai képviseleti rendszer alakult ki, amelyben a modern polgári képviseletet megvalósító Baden mellett 1918-ig megfért az őrendi rendszerű Mecklenburg is. A társadalmi rendszer átmenetisége és az 1815 utáni, a polgári liberalizmusnak nem kedvező politikai viszonyok teremtette felemás állapot tartósan így sem teremthetett „harmadik utat” (*dritter Weg*). A polgári viszonyoknak az 1848/49-i forradalommal nagyobb lendületet vett kibontakozása e képviseleti rendszert is előre, a polgári irányba mozdította akkor is, ha 1918-ig tagállami szinten több-kevesebb őrendi nehezéket is cipelt magával, vagy a ki nem érlelt általános férfi választójog „veszélyeit” új „szabályozókkal”, így különösen a Poroszországban 1849-ben törvényhozó testületi szinten is bevezetett és innen tovaterjedt az adófizetésre szabott háromosztályos választójoggal (*Dreiklassenwahlrecht*) ellensúlyozták.

j) Munkám bevallott célja az 1848-bon létrejött *hazai* választási rendszer megítéléséhez összehasonlító alapot készíteni. Ha maga az összehasonlítás itt és most részleteiben nem is volt elvégezhető, annyit mégis meg lehet állapítani, hogy az 1848: *V. tc.* kiállja a próbát. Az általa szabályozott általános és különös választójogi feltételek szinten hiánytalanul fölkelhetők a *Vormärz* német alkotmányában, választójogi törvényeiben. A fölmerült problémák is hasonlóak. Ami nálunk kétségtelenül új és polgárabb volt: a tisztán *területi* alapú választókerületi rendszer; akkor is, ha a kisebb törvényhatóságok szerzett jogaira tekintettel a kerületek arányossága lényeges csorbát szenvedett. Nagy előnye volt a mi rendszerünknek, ámbár ez a választók viszonylag alacsony számával is magyarázható, hogy a vármegyei követválasztás hagyományait továbbvive *közvetlen* volt és maradt; szemben a franciával és a némettel e tekintetben az angol voksolásra emlékeztet. A rendiségben gyökerező angol-magyar intézményi hasonlóságnak persze volt árnyoldala is: a *választási korrupció*, amelynek a választási bíráskodás hatókörébe eső elemeivel éppen *előző* értekezésemben (1976) foglalkoztam.⁶

A szavazás titkosságának igénye nálunk is éppen úgy a haladó elképzelések közé tartozott, mint Németországban.

3. Reményem szerint munkám a korrallal foglalkozó történeti tudománysszakokat, mindenekelőtt természetesen a hazai egyetemes állam- és jogtörténetet/egyetemes (európai) alkotmány- és jogtörténet új ismeretekkel gyarapítja.

a) Munkám lényegi eredményeit beépíthetőnek véltem az *Egyetemes állam- és jogtörténet* egyetemi tankönyvébe, annál is inkább, mert az a *Vormärz* időszakát illetően a vonatkozó fejezetben jelenleg csupán a szövetségi szintű fejlődésre van tekintettel.⁷

⁶ Teljes kiadása: RUSZOLY JÓZSEF: *A választási bíráskodás története Magyarországon*. A Pólay Elemér Alapítvány Iusriperitus Betéti Társasága. Szeged, 2015. (Jogtörténeti Tár 3. Szerk. Balogh Elemér) – A parlamentáris választási bíráskodás történetének szerzői könyvszete (1968–2013): 715–721. pp.

⁷ Vö. újabban: HORVÁTH PÁL (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 362–368. pp., különösen 368. p. (A szövetségi alkotmány 13. cikkelyéről is STIPTA ISTVÁNTÓL.); RUSZOLY JÓZSEFTŐL a jegyzetben hivatkozott munkán túl: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2011. 472–490. pp.

b) Egy közel két évszázaddal ezelőtti kutatásom főbb eredményeit a feudalizmus végső s a polgári társadalom kezdeti időszakának, tehát egy *átmeneti kornak* vegyes képviselési rendszerét mutattam be. Ez a mai politikai elmélettől és gyakorlattól látszólag nagyon távol áll, hiszen a jelennel foglalkozó tudományszakok – az államjog (alkotmányjog) vagy az újabban szárnyait bontogató politikatudomány történeti visszapillantásai, legalábbis az intézménytörténetet illetően, jobbra 1848/49-ig terjednek. A valóságban az előkészítő időszakok (*Vormärz*, reformkor) nagyon is hozzátartoznak a modern, polgári intézmények kialakításához. Így a historikus tudományszakok eredményeiből (is) táplálkozó mai társadalomtudományok számára is fontos ismeretük. S e kor még valamit tartogat számunkra: az *átmenetiséget*, az intézmények és eszmék tarkaságát.

Habár társadalmunk e kutatásaim óta egy másik átmeneten is túljutott, ki merné állítani, hogy alkotmányos intézményeink, benne képviselési rendszerünk „véglegesen” kialakult. Nagyon is ellentmondásos és lassan változnak ezek az intézmények; nincsenek „tisztá” formák. E megállapítás mutatis mutandis a mi mai – 1985-beli és 2017-beli! – képviselési rendszerünkre is vonatkoztatható. A vele foglalkozó tudományszakok művelői történeti szemléletének további elmélyítésére mindenképpen használni szerettem volna. Arról nem is beszélve, hogy bizonyos kérdéseket, pl. a területi vagy szakmai („korporációs”) képviselés kérdését az idő ismét fölvetette. A jogalkotói válasz késik. A polgári képviselés számára kivívott területiség egyelőre majdnem töretlenül érvényesül.⁸

(1985/2017)

Bibliográfiák

I. E közlemény könyvészetéből⁹

1. Gyűjteményes (többszerzős) kötetek (sorozatok)

Staats-Lexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften. In: Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands, Herausgegeben von Carl von Rotteck und Carl Welcker. Bd. I–15. Altona, 1834–1843.

Mohl, Robert, von: *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*. 1. Bd. Staatsrecht und Völkerrecht. Tübingen, 1860.

⁸ A fordulatról alkotmány- és jogtörténeti szempontból: RUSZOLY JÓZSEFTŐL *Máig érő alkotmánytörténelem*. Bába Kiadó, Szeged, 2002. Az elveszett intézmény. A parlamentáris választási bíráskodás a Nemzeti Kezdetek 1989. évi tárgyalásain. Hírel, 2003. szeptember (16. évf. 9. 11.) 80–94. pp.; *Az alkotmánytörténet időszerűsége, 1989/90* („A rendszerváltás forráskönyve”-hez) In: JAKAB ÉVA (szerk.): Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Jur. et Pol. Szeged Tom. LXV. Szeged, 2004. 747–765. pp.; szerzői kötetben: RUSZOLY JÓZSEF: „és így is a mi korunk” *Írások és források Magyarország alkotmánytörténetéhez. 1944–1949*. Püski, Budapest, 2006. 251–266. pp.; *Az alkotmányozás történetisége. 1989*. In: BOBOS PÁL (szerk.): *Reformer iuris cooperati. Tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2009. 667–680. pp.

⁹ A teljesebb bibliográfia munkám törzsét tartalmazó *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban. 1815–1848*. Miskolc, 1991. c. közleményemben lelhető föl (bibliográfia: 101–115. pp.).

Handbuch der deutschen Geschichte. 3. Bd. Von der Französischen Revolution bis zum ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1960.

Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Herausgegeben von Dietrich Gerhard. Göttingen, 1969.

Hintze, Otto: *Staat und Verfassung*. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Herausgegeben von Gerhard Oestreich, mit einer Einleitung von Fritz Hartung. Göttingen, 1970.

Geschichte der deutschen Länder. „Territorien-Ploetz“ 2. Bd. Die deutschen Länder von Wiener Kongress bis zur Gegenwart. Herausgegeben von Georg Wilhelm. Sante und A.G. Ploetz Verlag, Würzburg, 1971.

Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen. Bd. 1–3. Mit einer Inleitung in das Gesamtwerk in Bd. I. von Michael Mitterauer. München, 1973.

Die geschichtlichen Grundlagen der modernen Volksvertretung. Die Entwicklung von den mittelalterlichen Korporationen zu den modernen Parlamenten. Zwei Bände. Herausgegeben von Heinz Rausch. Zweiter Band. Reichsstände und Landstände. Darmstadt, 1974.

Gesellschaft, Parlament und Regierung. Zur Geschichte des Parlamentarismus in Deutschland. Herausgegeben im Auftrag der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien von Gerhard A. Ritter. Düsseldorf, 1974.

Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation. Beiträge des Symposiums der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der International Commission for Representative and Parliamentary Institutions auf Schloss Reisingburg vom 20. bis 25. April 1975. Unter Mitwirkung von Karl Möckl herausgegeben von Karl Bosl. [West]-Berlin, 1977.

Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815–1914). Herausgegeben von Ernst-Wolfgang Böckenförde unter Mitarbeit von Rainer Wahl. Königstein/Ts., 1981.

2. A monográfiákból

Boldt, Hans: *Deutsche Staatslehre im Vormärz*. Düsseldorf, 1975.

Botzenhart, Manfred: *Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit. 1848–1850*. Düsseldorf, 1977.

Brandt, Hartwig: *Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz*. Politisches Denken im Einflussfeld des monarchischen Prinzips. Neuwied-/West-/Berlin, 1969.

Ehrle, Peter Michael: *Volksvertretung im Vormärz*. Studien zur Zusammensetzung, Wahl und Funktion der deutschen Landtage im Spannungsfeld zwischen monarchischen

Prinzip und ständischer Repräsentation. Frankfurt am Main-Bern-Cirencester, 1979.

Meyer, Georg: *Das parlamentarische Wahlrecht*. Nach des Verfassers herausgegeben von Georg Jellinek. Berlin, 1901.

Schilfert, Gerhard: *Sieg und Niederlage des demokratischen Wahlrechts in der deutschen Revolution 1848/49*. Berlin, 1952.

Schmitt, Eberhard: *Repräsentation und Revolution*. Eine Untersuchung zur Genesis der kontinentalen Theorie und Praxis parlamentarischer Repräsentation aus der Herrschaftspraxis des Ancien régime in Frankreich (1760–1789). München, 1969.

II. E közlemény szerzői könyvészete¹⁰

A rendiség és a népképviselet között: tartománygyűlések és választójog a Német Szövetségben, 1815–1848. (Akadémiai doktori értekezés.) Miskolc, 297. p. XXXIII fol. 1985.

A tartománygyűlési képviselő eszmétörténetéhez a Német Szövetségben, 1815–1848. In: Jogtörténeti előadások. 1. Mezey Barna (szerk.), Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 41–72. pp.

A rendi képviselő és a népképviselő között. In: Állam és Igazgatás. 39. évf. 11. sz. 1989. 988–1000. pp.

Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815–1848. JATE Kiadó, Szeged, 1989. 100 p. (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének tansegédletei 1.)

A német tartományi rendi képviselő történetéből. Acta Jur. et Pol. Tom. 39. Fasc. 17. Emlékkönyv dr. Antalffy György egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. Szeged, 1990. 207–224. pp.

Zwischen ständischer Repräsentation und Volksvertretung: zur Entstehung des parlamentarischen Wahlrechts in den Staaten des Deutschen Bundes und in Ungarn im Vormärz. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. 107. Bd. 1991. 408–432. pp.

Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815–1848. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica 6. kötete. Miskolc, 1991. 130 p.

Képviselő és folytonosság : bevezetés egy összehasonlító választójog-történeti munkálathoz. Acta Jur. et Pol. Tom. 41. Fasc. 30., 1992. 457–467. pp. Emlékkönyv dr. Cséka Ervin

¹⁰ Jelen közlés alapját Gyuris Györgynek Szegeden a Somogyi-könyvtár által kiadott bibliográfiái képezik (*Ruszóly József munkássága 1959–1999, 2000; 2000–2009, 2010*). Vö.: *Ruszóly József szakirodalmi munkássága (1959–2009)*. Válogatott bibliográfia. In: Különnyomat a Ruszóly József emlékkönyvből. Szeged, 2010. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. LXXIII. 989–1014. pp.

egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára.

Európa alkotmánytörténete: előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről. Püski, Budapest, 2005. 552 p. (A Szegedi Tudományegyetem Jogtörténeti Tan-
székének tansegédletei; 12.)

Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte: Ungarn und Europa. Gondolat, Budapest, 2009. 641 p. (Ungarische Rechtshistoriker; [3.]).